

Beszámolók □ Szemlék □ Referátumok

Index: a szó története, jelentése és használata

Ha társaságban valaki arra a kérdésre, hogy mi a foglalkozása, azt válaszolja, hogy indexelő, akkor a kérdező – ismereteitől függően – matematikusnak, fizikusnak, antropológusnak, geológusnak, közgazdásznak és még sok egyébnek vélheti. Természetesen arra is gondolhat, hogy az illető könyvek és folyóiratok tartalmának visszakereshetővé tételével foglalkozik, oly módon, hogy bizonyos rendszer szerint listázza a bennük előforduló neveket és témákat, jelezve fizikai helyüket a forrásban. Más mindennapi fogalmakhoz hasonlóan az index szót is – amelyről hajlamosak vagyunk feltételezni, hogy csakis vagy főként a mi foglalkozásunkkal kapcsolatos – sokféle összefüggésben használják. Ennek az az oka, hogy a szó gyökere elemi kommunikációs mozzanatot fejez ki, amely mintegy „nyelvek feletti” és az emberré válás folyamatában alighanem megelőzte a beszéd kialakulását. A szó alapjelentése ugyanis: jelezni valamit egy másik emberi lénynek, kinyújtott mutatóujjunkkal rámutatva.

Etimológia

Az *index* szóról az angol értelmező szótárakban, sőt az angol etimológiai szótárakban (pl. Oxford dictionary of English etymology) csak annyit találunk, hogy közvetlenül az azonos latin szóból származik, amelynek eredeti jelentése: „az, ami megmutat valamit”, vagyis „mutatóujj”, „mutató”. Bővebb információval szolgálnak a nagy latin szótárak, melyekben az *index* szó jelentései között szerepel: mindenfajta jelző, jel, jelölés; személy, aki mutat vagy rámutat valamire; kéziratkegycs címszava, ill. könyvcím, könyv összefoglalása vagy kivonata, ill. tartalomjegyzéke; könyv- vagy szerzői katalógus, ill. jegyzék; felirat vagy fejrész. E jelentések, jelentésárnyalatok közül több napjainkig fennmaradt, illetve új jelentéssel bővült.

A főnév a *dicare* ige tövéből ered, melynek jelentése: mutatni. Az *in-* előtag régebben az irányt jelölte egy külső, közeli ponttól, s az *indicare* jelentése: ismertet, rámutat, kijelent, fontos információt ad, de képletesen jelentheti azt is, hogy leleplez, szétkürtöl, elárul, kiszolgáltat, kémkedik (az angol „indict” – megvádol – ige közvetlen származéka ennek a baljós jelentésárnyalatnak).

Az *index* szó *-ex* végződése egyszerűsített fonetikus ejtés eredménye, az *x* voltaképpen két hang helyett áll: a *dic* (k-nak ejtett) *c*-je és az *s* toldalék helyett, amely a főnévi képző. Az *x* csak egyszámban használatos, a többszámban újra megjelenik a *c* és az *s* (indices).

A szó latin gyökerének származásáról a latin vagy az indoeurópai etimológiai szótárak adnak felvilágosítást. A nyelvtörténészek feltételezik, hogy volt valaha egy közös indoeurópai gyökér: *deik*, melynek jelentése: mutat, rámutat. Ez felismerhető a szanszkrit *didēsti* (mutatni) és *diśā* (irány) szavakban, vagy az indoeurópaival rokon hettita *tekkušami* (mutatok) szóban, melynek első szótagja kapcsolatban áll az indoeurópai gyökérrel. Az ógörögben a *deiknunai* (mutatni) és az ezzel rokon *deixai* (megmutat valakinek valamit, rámutat) származik innen, amelyből kialakult a *deiktēs* főnév (index jelentéssel), s az újjörög nyelvben is fennmaradt. A latinnal többé-kevésbé egyidős észak-európai nyelvekhez fordulva megtaláljuk az óangol *taecan* (mutatni) és a *tācn* (jel) szavakat. Az előbbiből származik az angol *teach* (tanít), az utóbbiból a *token* (jel, jelölés). A szó ógermán megfelelője a *zeigon* (megmutat, rámutat), ebből alakult az azonos jelentésű német *zeigen* szó.

A latinból származó nyelvek, majd később a germán nyelvek egyaránt átvették az igét és a főnevet is. Így napjainkban az *index* szó valamennyi európai nyelvben megtalálható, sőt még az indoeurópaival nem rokon finn és magyar nyelvben is, bár ezeknek saját szavuk is van a fogalomra (a finn *hakemisto* és a magyar *mutató*). A szó

jelentése is meglehetősen egységes valamennyi nyelvben, legalábbis a könyvmutató (book index) megjelölésére. (Főbb kivételek: a német *Register* és az orosz ukazatel). Az angolban használatos index szónak számos más jelentése is van.

Nyelvhelyesség: indices vagy indexes?

Az angolban a szó egyszámú *index*, többes száma a hagyományos latin alak: *indices*, de lehet az angolosított *indexes*. A latin alakot általában régiesnek ítélik, kivétel azonban a matematika és néhány más tudományterület. A bibliográfiai munkában az *indices* alak nem használatos, ezt már az Oxford English dictionary 1900-as kiadásának szerkesztői is felismerték.

Szemantika

Az angol *index* szó számos jelentése és származéka, melyet a tudomány és technika különféle területein használnak az Oxford English dictionary-ben vagy a szintén közismert Websterben megtalálható. Az Oxford-szótárban az első három értelmezés az *index* „szoros értelemben vett” jelentése (a zárójelben szereplő évszám a legkorábbi írásos előfordulást jelöli). Közöttük szerepel a „mutatóujj”, gyakran anatómiai összefüggésben (1398); „mutatóként használatos tárgy” (1594), különösen valamilyen eszköz részeként (1571), „óramutató” (1594), használatos mint „vezérelv” (1598), „jel, jelölés” (1607). A szótár további 5 pontban sorolja a főnévnek, származékainak és más főnevekkel való összetételeinek egyéb (átvitt) jelentéseit, melyek olykor igen közvetlenül kapcsolódnak a *mutat*, *rámutat* alapjelentéshez. Az alábbiakban a tudomány és az ipar különböző területei abban a sorrendben szerepelnek, ahogyan az Oxford-szótár és más források szerint az *index* szó használata elterjedt.

Könyvindexek

Az indexelők joggal büszkék rá, hogy a szónak ez az átvitt jelentése a legrégebbi; használata a római időkre nyúlik vissza. Irodalmi művekkel kapcsolatban az ókori Rómában azt a papirusztekercsekhez csatolt cédulát nevezték indexnek, amelyen feltüntették a mű címét, olykor szerzőjének nevét is. Így azonosították a polcon sorakozó tekercseket, anélkül hogy ki kellett volna azokat emelniük. Ebből alakult ki a „cím” jelentés. Ezzel egyidőben, az időszámításunk utáni első században a szó jelentése a címről kiterjedt a tartalomjegyzék vagy fejezetcímek jegyzéke fogalomra (az utóbbi néha rövid

tartalmi összefoglalást is magába foglalt), majd a bibliográfiai jegyzék és katalógus fogalmakra is.

Mai értelemben vett indexeket azonban nem készítették a római időkben, sőt később sem, egészen a könyvnyomtatás feltalálásáig. Ennek számos oka volt. A szövegeket tekercsekre írták, melyeken sem oldal-, sem lapszámok nem szerepeltek, és a sorokat sem számozták meg. A népszerűbb munkákat több példányban lemásolták olykor többszáz példányban is –, mégsem akadt közöttük két tökéletesen azonos. Így az index legfeljebb fejezetcímekre vagy szakaszokra hivatkozhatott volna. Csak a könyvnyomtatás feltalálása után készülhettek nagy számban azonos példányok, s röviddel később összeállították az első indexeket is. Az *index* és a *table* (táblázat) szócskát azonban megkülönböztetés nélkül használták a tartalomjegyzék és az index jelölésére. Bár az *index* régies használata „tartalomjegyzék” jelentésben megelőzte a betűrendes név- és tárgyszójegyzéket, az utóbbira az Oxford-szótár már 1578-ból hoz példát. A nevek, témák és szavak betűrendes jegyzékére az angolban a XIX. század végéig használatos maradt az *index nominum*, *index rerum*, *index verborum* megjelölés, ma már azonban kihalt.

Index librorum prohibitorum (ILP)

Az ILP – a tiltott könyvek jegyzéke – időben szorosan kapcsolódik az első modern indexekhez, amelyek azt a célt szolgálták, hogy megkönnyítsék a könyvekben szereplő nevek és témák visszakeresését. Az ILP a jó katolikusokhoz méltatlan olvasmánynak minősített könyveket sorolta fel. 1564-ben jelent meg, követte az Index expurgatorius (1571-ben), amely megengedte az ILP-ben is szereplő néhány könyv olvasását, bizonyos fejezetek kivételével.

Zene

Az *index* szó elavult jelentései közé tartozik a kézzel írt kis dupla v-hoz hasonló jel, amelyet kottában az ütem végén használtak, hogy a zenészt a következő ütem első jeléhez irányítsa (1597).

Matematika

A matematikában az indexen vagy index-számon (mutatószám) olyan jelet értünk, amelyet egy másik szám vagy jel felé, vagy alá írunk, hogy annak helyét vagy az elvégzendő műveletet jelölje (1674).

Tudomány

Önmagában vagy más szavakkal együtt az *index* a XVIII. század végén jelenik meg a tudományban, a specializálódás, szakosodás idején, mintegy fémjelezve a modern tudomány kialakulását. 1773-ból való az *index glass* vagy *index mirror* (asztronómiai eszközök része), 1829-ből az *index of refraction* (optikai fogalom), 1866-ból a *cephalic index* (asztronomia), 1900-ból az *index maps* (kartográfia). A számítógéptechnikában 1952-ben jelenik meg az *index* és az *index register*. 1956-ból való az *index horizons* (geológia). Az *index species* (biológia) és az *index percent* a Websterben időmegjelölés nélkül szerepelnek, valószínűleg a század első felében keletkeztek stb.

Ipar

Az *index* és *indexing* (indexelés) az ipar legkülönbözőbb területein használatos, gyakran a szó eredeti értelmével homályosan összefüggő jelentésben. A textiliparban pl. szövőgépek részeinek megnevezésére, szóösszetételekben használatos, de megtalálható a mérnöki tudományok, a szerszámkészítés területén is. Az indexelő szakember a kartont, keménypapírt (*index board*) előállító papíripartól kapja a kartotéklapokkal (*index card*).

Közgazdaság

Az Oxford-szótár lexikográfusainak elkerülte a figyelmét az *index* és *indexing* terminusok használata a közgazdaságtudományban. Csak a kiegészítő kötet regisztrálja a szó behatolását erre a területre, ahol az árak, értékek változását jelzi meghatározott bázisidőszakhoz képest. Ebből alakult ki a *cost-of-living index* (megélhetési költség index), az *indexing of wages, pensions and taxes* (fizetési-, nyugdíj- és adóindex).

Közigazgatás

Kizárólag Amerikában volt használatos az *index board* (1830) – közlekedési jelzőtábla –, a múlt század végéig (ma: *street sign*). Az Egyesült Királyságból való az *index number* és *index plate*, melyeket a sokkal általáno-

sabb *licence number* (rendszám-tábla) helyett használnak a „feltaláló” újságírók. Az *index plate* a mérnöki tudományban, az *index number* a matematikában használatos egészen más értelemben.

Származékok

A szótárak elsősorban főnévként tárgyalják a szót, holott – mint láttuk – igéből keletkezett. A mai *to index* (indexelni) ige újabb keletű valamennyi nyelvben. Az Oxford-szótár első használatát „index-szel ellát, felszerel” jelentéssel 1720-ra datálja. Érdekes, hogy az eredeti „rámutat”, „jelez” jelentésben 1788-ig nem lelhető fel. Egyéb származékok az angol nyelvben: *indexical* (1828), *indexer* (1856), *indexed* (1872), *indexing* (1887), *indexible* v. *indexable* (1951), *indexation* (1860).

Kapcsolat más fogalmakkal

A főnév is, az ige is besorolható rokonértelmű szavak tágabb körébe. A *Rogers's thesaurus* legújabb kiadásában a következő kapcsolatokat sorolja fel:

to relate (kapcsolatba hoz, utal, említ),
to class (osztályoz, betűrendbe rak, felsorol),
numerical element (numerikus elem, kitevő, logaritmus),
list (jegyzék, kimutatás, névsor, leltár),
finger (ujj),
gauge (ürméret, ürtartalom, idomszer, mérőeszköz),
indicator (mutató, jelző, indikátor),
record (jegyzet, jegyzék, nyilvántartás),
edition (kiadás).

A könyv vagy folyóirat mutatójában (indexében) fölfedezett hibát az angolban nem nevezhetjük *index error*-nak (index-hibának) mert az más: a kutató számára a mérőeszköz pontatlanságából vagy hibás beállításából adódó pontatlan mérési eredmény. Ám mindkét esetben igaz a mondás: *errare humanum est*. S ez ismét visszavezet a szó latin gyökereihez.

/WELLISCH, H. H.: *Index: the word, its history, meanings and usages = The Indexer*, 13. köt. 1983. p. 147–151./

(Fazekas Zsuzsa)